

Гетман І. І.

МІЖ СМИРЕННЯМ І БУНТОМ: ОБРАЗ ФЕДОРА ДОСТОЄВСЬКОГО У ТВОРЧОСТІ ЛЬВА ШЕСТОВА

У статті розглянуто основні положення та особливості інтерпретації Л. Шестовим ідейної спадщини Ф. Достоевського. Проаналізовано причини розходжень Л. Шестова з іншими російськими філософами щодо реконструкції «вчення» письменника.

Федір Михайлович Достоевський належить до кола тих мислителів, чиї ідеї особливо стимулювали розвиток російської філософії. Як відомо, його вважали своїм учителем, духовним наставником чимало російських мислителів «срібного віку». З-поміж останніх особливу увагу привертає постать Льва Шестова (1866-1938), чия інтерпретація творчості письменника вирізняється оригінальністю та певним радикалізмом.

Творчості Ф. Достоевського Л. Шестов спеціально присвятив книгу «Достоевський і Ніцше

(Філософія трагедії)» (1903 р.), статті «Пророчий дар (До 25-річчя смерті Ф. М. Достоевського)» (1906 р.)* та «Подолання самоочевидностей (До сторіччя народження Ф. М. Достоевського)» (1921 р.)**, низку доповідей та навчальних курсів, прочитаних у Сорбонні у 1920-1930-х рр. (зокрема «Філософські ідеї Достоевського та Паскаля», «Релігійно-філософські ідеї Толстого і Достоевського», «Достоевський і Кіргегард»***). Інтересу до постаті письменника, його образів та ідей Л. Шестов не втрачав упродовж усього життя.

* Згодом увійшла до збірки Л. Шестова «Начала і кінці» (1908 р.).

** Згодом увійшла до книги Л. Шестова «На терезах Йова» (1929 р.).

*** Згодом увійшла до книги Л. Шестова «Кіргегард і екзистенціальна філософія» (1939 р.).

Насамперед необхідно зауважити, що для Л. Шестова Ф. Достоєвський є не просто ідейним письменником, а саме філософом у повному розумінні цього слова. Не маючи філософської та історико-філософської освіти, Ф. Достоєвський, на переконання Л. Шестова, вирізнявся надзвичайною глибиною філософського прозріння і здатністю до діалектичного мислення [1, 47, 91]. Одним із головних аргументів мислителя на користь того, що Ф. Достоєвського слід віднести до когорти філософів, є те, що останній зміг розгледіти і по-своєму вирішити проблему, поставлену І. Кантом: «Чи можлива метафізика як наука?» [1, 41, 45].

На думку Л. Шестова, Ф. Достоєвський є одним із найвизначніших філософів у світовій історії, гідний стояти в одній шерезі з Платоном, Спінозою, Кантом чи Гегелем. Для того, щоб зрозуміти підстави для такої характеристики російського письменника, визначимо спочатку основні положення та особливості шестовської інтерпретації творчості Ф. Достоєвського.

Передусім зазначимо, що Л. Шестов виокремлює два періоди у творчості Ф. Достоєвського - «ідеалістичний» і «постідеалістичний», або «психологічний», які увиразнюють трансформацію його світогляду від «філософії надії» до «філософії безнадійності» [2, 44]. Якщо у перший період Ф. Достоєвський беззастережно вірить у «прекрасне і високе», то у другий - він увиразнює вкрай негативне ставлення до будь-яких ідеалів і навіть бере слово «гуманність» у лапки [2, 36]. До речі, подібні періоди «віри в ідеали» і «краху ідеалізму» філософ убачав і у творчості деяких інших мислителів - зокрема С. К'єркегора, Ф. Ніцше, В. Соловйова і навіть Льва Толстого. Аналізуючи їх погляди, Л. Шестов обстоює (так само, як у випадку з Ф. Достоєвським) тези про те, що, по-перше, будь-який непримиренний ворог ідеалізму сам колись був крайнім ідеалістом [2, 70], а по-друге, не кожна людина може зважитися на такий радикальний крок, як зречення власних ідеалів. Саме цей крок увиразнюють, наголошує Л. Шестов, «Записки з підпілля», що виявилися зламними в його творчості [2, 79].

Ідеї, висловлені Ф. Достоєвським у другий період творчості, є, на думку Л. Шестова, цілковито новими в усій історії людської думки [2, 84]. Ф. Достоєвський постає справжнім руйнівником традицій, тим, хто, використовуючи термінологію Ф. Ніцше, здійснює тотальну переоцінку

цінностей. Обидва мислителі шукали, за висловом Л. Шестова, за фатальною межею, там, де ніхто нічого не шукає [2, 175], проте, оскільки «Записки з підпілля» передують творам Ф. Ніцше, першість провісника нової ери «психології», що заступила місце ери «розуму та совісті», належить саме російському письменнику [2, 52].

У чому ж, на думку Л. Шестова, полягає новаторство Ф. Достоєвського-мислителя? Передусім у руйнації світогляду, ґрунтованого з часів Сократа на ідеалах розуму і добра. У критиці домагань *ratio* на остаточну істину і домінування у свідомості людини, а також зазіхання добра на панування у людській душі мислитель убачає головне філософське значення Ф. Достоєвського.

Справжню критику «чистого розуму», переконаний Л. Шестов, слід шукати не у Канта, а у Ф. Достоєвського [1, 42; 3, 24], котрий дійсно відмовляється від «керівництва» розуму [3, 23]. Більше того, раціоналізм стає головним ворогом Ф. Достоєвського [1, 68]: його «Записки з підпілля» проголошують відверту війну розумові.

Іншими ідеалами людства, проти яких повстав Ф. Достоєвський, є, як зауважує Л. Шестов, добро і мораль. Увиразнюючи крах цих ідеалів у світогляді Ф. Достоєвського, Л. Шестов зближує його з Ф. Ніцше, проводячи аналогію між запитанням Івана Карамазова: «Навіщо пізнавати це чортове добро і зло, якщо це такого коштує?» і гаслом німецького філософа: «По той бік добра і зла» [2, 94]. Ще промовистішою видається шестовська аналогія між поглядами російського письменника і тезою ідеолога протестантизму М. Лютера про те, що не добрі справи, а тільки віра є справжнім джерелом спасіння [1, 32].

Що ж, на думку Л. Шестова, примусило російського письменника виступити проти добра і моралі? Одна з причин полягає в тому, що останні не витримують випробування трагедією. Мислителі усіх часів і народів переконували, що перемога добра над злом варта будь-яких жертв, натомість Ф. Достоєвському відкрилася облудність цієї ідеї [2, 94]. Ніяка любов, ніякі ідеали не можуть виправдати безглуздя у долі окремої людини, проголошує, слідом за Ф. Достоєвським, Л. Шестов [2, 93]. У Євангелії письменник убачає не проповідь моральності, а запоруку нового життя [2, 96], і, відповідно, осердям Євангелія стає для нього не Нагорна проповідь, а воскресіння Лазаря [2, 95]. Зауважимо, що

*Кант, стверджує Л. Шестов, навіть не ставив собі таке завдання, оскільки, взявши під сумнів метафізику, він не поставив під сумнів претензії на істину позитивних наук і, зрештою, створив, замість критики, апологію розуму [1, 42].

інтерпретація Євангелія сучасником Ф. Достоєвського Львом Толстим зовсім протилежна (останній робить акцент саме на моральному змісті Нового Завіту), а піднесення оповіді про воскресіння Лазаря до рівня центральної є взагалі унікальним в історії інтерпретації біблійних текстів.

Відкинувши мораль, письменник, за Л. Шестовим, замінює антиномію *добро/зло* на антиномію *пересічність/непересічність* [2, 84]. Саме звідси, з теорії Раскольнікова, і походить філософія надлюдини Ф. Ніцше. Ф. Достоєвський, зауважує російський мислитель, шукає не добра, а сили, того, що Ф. Ніцше назвав «Wille zur Macht» [2, 92]. Недарма Ф. Достоєвського приваблює виключно бунтівна душа [2, 87], а його улюблена тема - злочин і злочинець [2, 83].

Проводячи аналогії між поглядами Ф. Достоєвського і Ф. Ніцше, Ф. Достоєвського і Лютера, Л. Шестов відносить усіх названих мислителів до кола критиків розуму і моралі. Проте слід зауважити, що між «Sola fide» М. Лютера і «Wille zur Macht» Ф. Ніцше, між віруючою людиною М. Лютера і надлюдиною Ф. Ніцше існує суттєва відмінність. Сам Л. Шестов трактував «Wille zur Macht» як прагнення віри, такого стану, в якому для людини не буде нічого неможливого, тобто у розумінні філософа «Sola fide» і «Wille zur Macht» означали фактично одне і те саме. Однак можлива й інша, буквальніша інтерпретація: «Wille zur Macht» - це прагнення до влади і тієї сили, яка походить від самої людини, а не дається Богом. Л. Шестов намагався виявити у «Wille zur Macht» його імпліцитний, первинний зміст, однак вищенаведений експліцитний зміст також не можна ігнорувати. Тим більше, що у творах Ф. Достоєвського знаходимо багато місць, де принцип «Wille zur Macht» розкриває саме свій експліцитний зміст (теорія того ж Раскольнікова). Звідси випливає, що крах ідеалів добра відкривав Ф. Достоєвському не один, а два шляхи: один - до «Sola fide», інший - до «Wille zur Macht», і саме ця розвилка обійдена Л. Шестовим. Філософ трактує головну ідею Ф. Достоєвського все-таки як «Sola fide», адже смисл його борінь він убачає у намаганні досягнути таїну гріхопадіння [1, 82–83; 3, 7].

Своєрідною розплатою за оригінальність, наслідком цілковитої протилежності ідей Ф. Достоєвського ідеалам, виплеканим людством упродовж тисячоліть, було, зауважує Л. Шестов, нерозуміння його сучасниками. Голос Ф. Достоєвського, як і С. К'еркегора, залишався «голосом волаючого у пустелі» [3, 25]. Звісно, на відміну від данського філософа, невідомого

за межами батьківщини, Ф. Достоєвський був популярним письменником і навіть «учителем духовності». Однак «підпільній людині», зауважує Л. Шестов, *немає чого* сказати в ролі вчителя [2, 101], вона приречена на нерозуміння. Яскравим прикладом цілковитого нерозуміння ідей письменника є, на думку Л. Шестова, їх інтерпретація В. Соловйовим, котрий взагалі не помітив глузувань Ф. Достоєвського з усього «прекрасного і високого» [4, 360], хоча був особисто знайомий із письменником і написав про нього три статті. Виявом хибного розуміння ідей Ф. Достоєвського видається Л. Шестову і суспільне сприйняття «Записок із Мертвого дому». У схиланні Ф. Достоєвського перед силою і «надзвичайністю» вбивць і розбійників, що їх зображено як найкращих представників людства російського, читач побачив зовсім інше - «вияв високої гуманності» та «сумирність» письменника, котрий «у своїй любові до ближнього... оспівує останню людину» [2, 80–81].

Аналізуючи причини хибного розуміння думок Ф. Достоєвського, Л. Шестов наголошує на творчій манері письменника писати про себе, ховаючись за масками своїх героїв [1, 65, 67]. Але котрі з героїв є його alter ego? Більшість дослідників його творчості вважає, що такими героями є Старець Зосима, Альоша Карамазов, князь Мишкін та інші «позитивні» герої. Натомість Л. Шестов переконаний: справжніми виразниками світогляду Ф. Достоєвського є Іван Карамазов, «підпільна людина», Раскольніков, Кирилов. Саме ці герої є, за висловом філософа, *плоть від плоті* Ф. Достоєвського [2, 85], у той час як князь Мишкін - «одна ідея, тобто порожнена», «самісінький нуль» [2, 86–87].

Разом із тим, Л. Шестов не заперечує і того, що інші герої, як, наприклад, старець Зосима, також виражають думки письменника. Ф. Достоєвський, здогадується філософ, не може перебувати у постійній ворожнечі з розумом [1, 66]. У його душі відбувається жадлива боротьба між властивим йому, на відміну від інших людей, надприродним зором [1, 27] і зором природним [1, 62]. Ф. Достоєвський так і не знав до кінця життя, пише філософ, чи вдалося йому подолати « $2 \cdot 2 = 4$ », тобто раціоналізм із його «самоочевидними», загальноприйнятими істинами [1, 59]. Письменник до останнього боровся сам із собою як із «теоретичним відступником "добра"» - власне єдиним, як зауважує Л. Шестов, в усій світовій літературі [2, 84]. Жахаючись того, що «підпілля», яке він так яскраво зображував, «було не зовсім йому чуже, а своє, власне, рідне», Ф. Достоєвський «напружував усі

сили душі своєї, аби закритися від них... хоча б першими-ліпшими ідеалами», втіленими у таких образах, як князь Мишкін та Альоша Карамазов [2, 27]. Але, робить висновок Л. Шестов, чим більше Ф. Достоєвський намагається «привести до норми» підпільних людей і себе самого, тим менше це в нього виходить [1, 66-67].

На думку Л. Шестова, Ф. Достоєвський не витримав напруги цієї боротьби із самим собою. Він зрадив Істину, яка йому відкрилася [1, 82], намагаючись зробити її прийнятною і зрозумілою для всіх і забуваючи, що будь-які спроби зробити істину всезагальною і необхідною спокривлюють її. Причинами поразки мислителя Л. Шестов вважає не лише його прагнення до суспільного визнання, а й хибне переконання, згідно з яким «без Бога на землі влаштуватися не можна, але з Богом можна» [1, 96]. Плекаючи це переконання, Ф. Достоєвський зазіхав на роль політичного пророка, але зазнав цілковитої поразки: жодне з його політичних пророцтв, зауважує Л. Шестов, не збулося [1, 96].

В одному з найвідоміших романів Ф. Достоєвського його особисті внутрішні суперечності відбилися у самій назві: «Злочин (тобто бунт. - І. Г.) і кара (яка має смирити людину. - І. Г.)». Зважаючи на боротьбу у самому Ф. Достоєвському двох начал - «смирення» і «бунту», яскраво виражених у його творах, зовсім не дивно, що різні дослідники акцентують або одне, або інше начало, доходячи, таким чином, до діаметрально протилежних висновків стосовно того, що насправді слід вважати «вченням» письменника.

Характерно, що, попри релігійний характер шестовської інтерпретації «вчення» Ф. Достоєвського, головний акцент у ній зроблено саме на бунті, а не на смиренні. Хоч як це парадоксально, для Л. Шестова не смирення, а саме бунт веде до Бога. Смирення, на думку філософа, - це покора Ананке-необхідності й розумові, який виправдовує існування зла. Для чого ж тоді людина обирає шлях покори? За смирення і послух, відповідає Л. Шестов, вона отримує право виступати вчителем для інших і нищити вже не людські тіла, а душі. Саме таке право й отримує за своє смирення князь Мишкін, стверджує Л. Шестов [1, 75], і саме таке право хоче мати власне Ф. Достоєвський. І тут ми знову стикаємося з антитезою «Wille zur Macht» або «Sola fide». Адже намагання отримати право бути вчителем людства, право керувати і нищити душі інших є тим самим «Wille zur Macht», носієм

якого виявляється вже не Раскольніков, а (чого не помітив Ф. Ніцше) князь Мишкін. Утім, і князь Мишкін, і Раскольніков, і Іван Карамазов є лише «масками» самого Ф. Достоєвського.

У чому ж полягає особливість інтерпретації творчості Ф. Достоєвського Л. Шестовим порівняно з іншими російськими філософами? Відразу зауважимо, що шестовське розуміння ідей письменника суттєво відрізняється від трактування його творчості іншими російськими мислителями. Попри певну близькість до прийнятих на Заході інтерпретацій*, у цілому воно зберігає свою самобутність та оригінальність.

Характерно, що Л. Шестов акцентує у творчості Ф. Достоєвського ті ідеї, які інші дослідники вважали не ідеями самого письменника, а думками деяких його героїв, вкладених автором в їхні уста лише для того, щоб ці думки спростувати. Натомість більшості російських мислителів притаманне сприйняття письменника як захисника добра і гуманності, православного мислителя і проповідника «християнського соціалізму», одного із засновників «російської національної ідеї». Всупереч цій більшості Л. Шестов робить наголос на індивідуалістському бунті Ф. Достоєвського, а не на його соціальних ідеях. Зокрема він не погоджується з намаганнями вивести із його романів «культ російського народу». Захоплене зображення у «Записках з Мертвого дому» каторжників аж ніяк не засвідчує захоплення письменника російським народом, оскільки, зауважує Л. Шестов, каторжники є не уособленням народу, а купкою людей, яких народ вивергає із себе [2, 81]. На думку філософа, Ф. Достоєвський - передусім бунтар проти «всесства», руйнівник моралі і розуму, екзистенціальний і релігійний (а не політичний) мислитель.

Зауважимо, що, в розумінні Л. Шестова, поняття «екзистенціалізм» і «релігійна філософія» є близькими, майже тотожними. Розуміння Ф. Достоєвського саме як екзистенціального мислителя більше характерне для Заходу (у Росії таким сприймали письменника насамперед М. Бердяєв і Л. Шестов). Натомість більшість російських мислителів «срібного віку» розглядали Ф. Достоєвського передусім як релігійного, православного мислителя. На відміну від тих, хто наголошував на православності Ф. Достоєвського, Л. Шестов робить акцент на його загальнохристиянських ідеях (які у філософа співвідносяться з екзистенціальними ідеями письменника).

*Так, наприклад, Ф. Ніцше та А. Камю, як і Л. Шестов, роблять наголос саме на бунті Ф. Достоєвського.

Різно відрізняє шестовське тлумачення ідей Ф. Достоєвського те, що він порівнює їх з ідеями М. Лютера, засновника протестантизму. Це, звісно, не означає, що Л. Шестов мав на увазі близькість світогляду письменника до ідеології протестантизму, оскільки не ототожнював протестантизм і вчення Лютера. Очевидно, однак, що шестовська аналогія певною мірою суперечить поширеній характеристиці Ф. Достоєвського як православного мислителя. Зауважимо, що шестовська оцінка Ф. Достоєвського як християнського мислителя позбавлена конфесійного забарвлення.

Назагал у російській філософській літературі XIX-XX ст. важко знайти паралелі до шестовської інтерпретації творчості Ф. Достоєвського. Навіть інший російський екзистенціальний філософ - М. Бердяєв - у тлумаченні ідей письменника доволі часто розходиться із Л. Шестовим, у тому числі з приводу такого значущого для останнього твору, як «Записки з підпілля». Філософія «підпільної людини» для М. Бердяєва морально неприйнятна і, в кращому разі, може відігравати роль лише певного моменту у становленні особистості, моменту, що має бути подоланий і відкинтий. Парадоксально, але чи не єдиним російським мислителем, чії думки з приводу творів Ф. Достоєвського корелюють з думками Л. Шестова, є Костянтин Леонтьєв. Зокрема обидва філософи різко негативно характеризували образ старця Зосими: на думку К. Леонтьєва, цей образ є спотворенням образу справжнього схимника [5, 218], а за Л. Шестовим, - старець Зосима - «тільки звичайний лубок» [4, 360]. Попри різні позиції (чистоти православ'я - у К. Леонтьєва і критики моралі - у Л. Шестова), обидва мислителі побачили в образі старця Зосими певну фальш. До того ж, обидва критикували ідеалізм Ф. Достоєвського (К. Леонтьєв характеризував його як «рожеве християнство»). Прикметно, що інші російські мислителі (у тому числі М. Бердяєв) убачали в образі старця Зосими втілення світла.

У чому ж причини розходження Л. Шестова з більшістю російських інтерпретаторів ідей Ф. Достоєвського? По-перше, у своїх дослідженнях Л. Шестов використовував методи, які іншими інтерпретаторами не застосовувалися. Частина цих методів можна умовно назвати «психоаналітичними»*. Річ у тім, що в писаннях будь-якого мислителя цей філософ прагне виявити два шари: перший, верхній шар уміщує думки автора, прийнятні для загалу, а також, що

важливіше, для свідомості та совісті самого мислителя. Другий шар утворюють певні осяяння, які неприйнятні і незрозумілі не лише для «всесства», а й дразливі для самого автора, який не знає, що з ними робити і тому навіть намагається їх позбутися чи переробити у такий спосіб, щоб розум і совість загалу, а також його власні розум і совість, могли їх прийняти. Необхідною передумовою таких «осяянь» або «одкровенень» є трагедія, пережита мислителем. Саме це мав на увазі Л. Шестов, коли писав про дар надприродного зору, набутий Ф. Достоєвським від «янгола смерті» [1, 27]. По-друге, першорядним об'єктом шестовського аналізу є ті твори Ф. Достоєвського, які інші дослідники вважали другорядними, не звертаючи на них належної уваги (йдеться про «Записки з підпілля», «Сон кумедної людини» та ін.). По-третє, виразниками світогляду Ф. Достоєвського філософ вважає негативних, з точки зору загалу, героїв: «підпільну людину», Івана Карамазова, Раскольнікова, Іполита («Ідіот»), Кирилова («Біси»). І нарешті, підхід Л. Шестова до творчості Ф. Достоєвського є критичним: він не намагається сакралізувати письменника, вказує на його помилки, слабкості та внутрішні суперечності.

Необхідно зауважити, що аналіз інтерпретації Л. Шестовим творів Ф. Достоєвського дає змогу краще зрозуміти як історію формування, так і сутність поглядів філософа, виявити певні ідеї, досі не помічені дослідниками. У процесі студій, присвячених Ф. Достоєвському, мислитель формується як критик розуму і моралі. При цьому, якщо шестовська критика моралі ґрунтується, здебільшого, на ідеях Ф. Ніцше (можна навіть стверджувати, що саме під впливом останнього Л. Шестов став імморалістом), то в основі його критики розуму лежать «Записки з підпілля», і в цьому сенсі твори Ф. Достоєвського стають для Л. Шестова доказовою базою його критики раціоналізму. Точніше кажучи, у Ф. Достоєвському він знаходить співника і помічника у справі увиразнення своєї власної ірраціоналістичної інтенції.

У творах, присвячених Ф. Достоєвському, особливо проявився спосіб філософування Л. Шестова: аналізуючи погляди інших мислителів, він намагався насамперед увиразнити свої думки, свій світогляд, власне бачення проблем людського буття. Тому, розмірковуючи про бунт і смирення Ф. Достоєвського, Л. Шестов розмірковував насправді про власний бунт і власне смирення, а також про бунт і смирення кожного з нас.

* Зауважимо, що М. Бердяєв порівнював підхід Л. Шестова до різних мислителів з методикою З. Фрейда [5, 89].

1. *Шестов Л.* На весах Иова (Странствования по душам) / Шестов Л. Сочинения: В 2 т.- М.: Наука, 1993.- Т. 2.- 560 с.
2. *Шестов Л.* Достоевский и Ницше (Философия трагедии) / Шестов Л. Сочинения.- М.: Раритет, 1995. - С. 15-175.
3. *Шестов Л.* Киргегард и экзистенциальная философия (Глас вопиющего в пустыне).- М.: Прогресс-Гнозис, 1992. - 304 с.
4. *Шестов Л.* Умозрение и апокалипсис. Религиозная философия Вл. Соловьева / Шестов Л. Сочинения. - М.: Раритет, 1995. - С. 319-385.
5. *Леонтьев К. Н.* О всемирной любви / Леонтьев К. Н. Записки отшельника.- М.: ООО Аст, 2004. - 237 с.
6. *Бердяев Н. А.* Древо жизни и древо познания // Путь.- 1929.- № 18.- С. 88-106.

Ivan Hetman

**BETWEEN HUMILITY AND REBELLION:
FEDOR DOSTOYEVSKY'S IMAGE IN LEV SHESTOV'S WORKS**

The article deals with the interpretation of peculiarities of F. Dostoyevsky's ideas by L. Shestov. Different reconstructions of F. Dostoyevsky's «doctrine» by Russian philosophers are also compared.